

ՄՈՒՀԱՄՄԱԴ ՄԱՐԳԱՐԵՒՆ ՎԵՐԱԳՐՎԱԾ ԵՎ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՄԱՅՆՔՆԵՐԻՆ ՏՐՎԱԾ ՊԱՅՄԱՆԱԳԻՐԸ

ԳԱՅԱՆԵ ՄԿՐՏՈՒՄՅԱՆ

Հայ-արաբական պատմամշակութային առնչությունների պատմության մեջ կարևոր տեղ են զբաղեցնում հայկական համայնքներին տրված և Մուհամմադ մարգարեին վերագրված պայմանագրերը, որոնք հայկական պատմագրության մեջ հայտնի են Ալի Մանշուր (հրաման, հրովարտակ) անունով: Դրանք վեհապետական հրովարտականեր կամ արտոնագրեր են, որոնք, ըստ ավանդության, նրանց տրվել են Մուհամմադի կամ նրա հաջորդների կողմից քրիստոնյա համայնքներին եկեղեցական-ազգային առանձնաշնորհումներ հաստատելու և պահպանելու համար¹: 12-րդ դարի պատմագիր Սամվել Անեցին վկայում է, որ Մահմեդը (Մուհամմադը). «...գլուխ վաճառականացն եգիպտացի, հաստատեալ էր աղանդովն Արիոսի ու Կերինթոսի... արգել զսուրն ու բանիւ խրատու նորա հնազանդեցուցին ինքնեաց զմեծ մասն տիեզերաց: Եվ անմոռաց երդմամբ կնքեաց մուրհակ Հայոց աշխարհիս՝ համարձակ ունել զքրիստոնեութիւնն և վաճառեաց նոցա զհաւատս նոցա, յամենայն տանէ առեալ դ դրամ և երիս մող խորբալ և ծիատաւարակ մի և պարան մի մազէ և ձեռնարար (ձեռնոց) մի: Իսկ ի քահանայից և յազատաց և ի հեծելոց ոչ հրամայեաց առնուլ զհարկն»²: Այս պայմանագրի պայմանների մասին հիշատակում են նաև 13-րդ դարի պատմագիրներ Կիրակոս Գանձակեցին և Մխիթար Անեցին: Հ. Մանանդյանը, ուսումնասիրության ենթարկելով այս դաշնագիրը, նշում է, որ դրամը 7-րդ դարում Մերձավոր Արևելքում օգտագործվող արծաթե դրամն էր, որն ըստ իր արժեքի հավասար է մոտ 50 կոպեկի, իսկ վերոհիշյալ 4 դրամը հավասար էր մոտ 2 ոսկի ռուբլու: 3 մող խորբալը մաղած ցորենն էր, որը կշռում էր 29 կգ 376 գրամ կամ մոտ 2 փոպ: Այնուհետև պարզ է դառնում, որ այս պայմանագրում «ազատներից» հետո հիշատակված հեծելազորը հավանորեն ռամիկներից կազմված «այրուծին» էր, որ գոյություն ուներ

¹ Կյուլեսերյան Բ., Իսլամը հայ մատենագրության մեջ, Վիեննա, 1930, էջ 122: Kjuleseryan, B., Islamy haj mateanagrutjan mej, ej 122.

² Սամուելի քահանայի Անեցույ Հաւաքմունք ի գրոց պատմագրաց, Վաղարշապատ, 1893, էջ 80: Samuelli qahanaji Anecvoj Havaqmunq i groc patmagrac, Vagharshapat 1983, ej 80.

արդեն մարգպանության շրջանում: Այդ հեծելագորը, որն ազատ էր հարկերից, ինչպես նաև ազատներն ու քահանաները օմայաններից ստանում էին հատուկ ռոճիկ՝ տարեկան 100 հազար դահեկան³: Վերոհիշյալ արտոնագիրը «Ալի Մանշուր» անվանելու մասին առաջին գրավոր հիշատակությունը հանդիպում է 14-15-րդ դարերի մատենագիր Գ. Տաթևացու «Գիրք հարցմանցի «ընդդեմ տաճկաց» գլխի «6-րդ մոլորութիւն այլազգեաց» հատվածում: Հեղինակն իր գրքի վերոհիշյալ հատվածում սկզբում քննադատաբար է անդրադառնում Մուհամմադի մարգարեական առաքելությանը, այնուհետև նշում, որ «ի մեծ թվականին Հայոց ՂԷ (648թ.) եւ (իշխանութեան Հայոց Թեոդորոս Ռշտունու) եւ ի կաթողիկոսութեան Եզրի ի Ժ. ամին (561) ոմն Մահմէտ անուն, յազգ է Իսմայելի, որդի Աբդլայ.... արգել զսուրն և բանիւ խրատու հնազանդեցոյց ինքնեան զմեծ մասն տիեզերաց և անմոռաց երդմամբ կնքեաց մուրհակ աշխարհիս Հայոց, որ այժմ կոչի Մեծ Մանշուր»⁴: Այնուհետև շարադրում է պայմանագրի պայմանները՝ տրված Հայոց երկրին:

Իր հերթին Խ. Սամվելյանը, անդրադառնալով պայմանագրում հիշատակված «ազատներ» եզրի լուսաբանմանը, նշում է, որ դրանք մանր-հողատեր ազնվականներ էին, և իսկ ինչ վերաբերում է «ազատ» եզրին, ապա այն պարսկա-պարթևական ծագում ունի, և որ նրա իմաստն ավելի պարզ կլինի, եթե նկատի ունենանք, որ Հայաստանի նախարարական դասը շատ գծերով նման էր Սասանյան Պարսկաստանի ֆեոդալական կառուցվածքին: Ազատների հիմնական ծառայությունը զինվորական բնույթի էր, ավելի շուտ՝ հեծյալ⁵:

Ինչպես արդեն տեսնում ենք, Գ. Տաթևացու կողմից հիշատակված պայմանագրի այս օրինակում նշվում են կոնկրետ թվականներ. Թեոդորոս Ռշտունու իշխանության (648թ.) և Եզրի կաթողիկոսության (561թ.) շրջանում Մուհամմադ մարգարեն, իրեն ենթարկելով «տիեզերքի մեծ մասը», պայմանագիր (մուրհակ) է կնքել Հայոց աշխարհի հետ, որով երկրի հոգևորականությունը և իշխանական դասն ազատվում էին հարկերից, իսկ մնացած բնակիչները պարտավորվում էին վճարել դրանք: Ակնհայտ է այն փաստը, որ

³ **Մանանդյան Հ.**, Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության, հ. 2, Երևան, 1960, էջ 212: Manandyan H., Qnnakan tesutjun haj dzoghovrdi patmutjan, հ. 2, էջ 212, Ե., 1960.

⁴ **Կյուլեսերյան Բ.**, նշվ. աշխ.:

⁵ **Սամվելյան Խ.**, Հին հայ իրավունքի պատմություն, հ. 1, Երևան, 1939, էջ 219: Samvelyan Ch., Hin haj iravunqi patmutjun, հ. 1, Ե. 1939, էջ 219.

632թ. Մուհամմադ մարգարեն արդեն կնքել էր իր մահկանացուն և հետևաբար չէր կարող պայմանագիր կնքել հայերի հետ:

Հ. Փափազյանը, իր աշխատության մեջ անդրադառնալով Ս. Անեցու կողմից հիշատակված պայմանագրի կնքման ժամանակին, այն անվանում է «սահայտ ժամանակին վերաբերող»⁶, իսկ Ա. Տեր-Ղևոնդյանն ավելի հանգամանորեն է մոտենում այս հարցին՝ լույս սփռելով պայմանագրի ստեղծման պատմության վրա և նշելով, որ Ս. Անեցին այդ կարևոր փաստաթղթում շփոթել է Օմայյան Մուհամմադ իբն Մրվան փոխարքայի անունը իսլամի հիմնադրի անվան հետ: Ըստ Ա. Տեր-Ղևոնդյանի, մենք կասեինք շատ կարևոր հայտնության, հետագայում հայկական պատմագրության մեջ ամրագրվել է ավանդությունն այն մասին, թե իբր հենց Մուհամմադ մարգարեն է պայմանագիր կնքել հայերի հետ նրանց իրավունքները ճանաչելու և քրիստոնեական կրոնը ազատորեն դավանելու մասին⁷:

Օմայյանների շրջանում մեկ երդի կամ ծխի տակ միավորվում էին մի քանի ընտանիք, որոնք, որպես կանոն, բազմամարդ էին: Հիշատակված ծիսատուրակը (կրկնապարկ), մազե պարանը և ձեռնոցը մուսուլմանները հավանաբար արաբական գործի կարիքների համար էին վերցնում⁸:

Հ. Մանանդյանը նշում է, որ իրենց տիրապետության առաջին շրջանում Օմայյանները եղել են ընդհանուր առմամբ «մատչելի և ժողովրդին մոտ»⁹: Այս շրջանում նվաճողների այդ զգույշ և մեղմ քաղաքականությունը բացատրվում է նաև այն հանգամանքով, որ Օմայյանները հաշվի էին առնում Հայաստանի խոշոր ռազմական նշանակությունը՝ պահելով նրա ներքին ինքնուրույնությունն ու նախկին նախարարական կարգերը:

⁶ Փափազյան Հ., Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրերը. 1. Հրովարտականք, պրակ Ա (ԺԵ-ԺԶ դդ.), վավերագիր 21, Երևան, 1956, էջ 99: Phaphazyan H., Matenadarani parskeren vaveragrery. 1. Hrovartakner, prak A. (DZ E –DZ Z d.d.), vaveragir 21, E. 1956, ej 99.

⁷ Տեր-Ղևոնդյան Ա., Հոդվածների ժողովածու, Երևան, 2003, էջ 294: Ter-Ghevondyan A., Hodvacneri dzoghovacu, E., 2003, ej 294.

⁸ Նալբանդյան Հ., Արաբների հարկային քաղաքականությունը Հայաստանում, ԳԱ, «Տեղեկագիր», N 12, Երևան, 1956, էջ 76: Nalbandyan H., Arabneri harkajin qaghaqakanutjuny Hajastanum, GA, Teghekagir, N 12, E., 1956, ej 76.

⁹ Մանանդյան Հ., Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության, հ. 2, Երևան, 1960, էջ 56: Manandyan H., Qnnakan tesutjun haj dzoghovrdi patmutjan, h. 2, ej 56, E., 1960.

Ինչպես տեսնում ենք, Ս. Անեցին և վերոհիշյալ հայ միջնադարյան մատենագիրները, շարադրելով պայմանագրի տեքստը, հիմնականում չեն լուսաբանում, թե ինչ հանգամանքներում և պարագայում է այն տրվել Հայոց աշխարհին:

Ինչպես նշվեց, Ս. Անեցին իր «Ժամանակագրության» մեջ գրում է, որ արաբները «կոտորեցին զԲզնունիս զԱղոյովիտ և զՏարոն»՝ ակներևաբար նկատի ունենալով 640թ. արաբական առաջին արշավանքները դեպի Հայաստան, հետո հիշատակում է Մուհամմադի՝ Հայոց աշխարհին տրված պայմանագրի պայմանների մասին: Մահմեդին է հնազանդվում տիեզերքի մեծ մասը, «իր կամքով», պարզ է, սակայն, որ այստեղ խոսքը վերաբերում է արաբական արշավանքներին, որոնց արդյունքում բազմաթիվ երկրներ, այդ թվում Բյուզանդական կայսրությունն ու Սասանյան Պարսկաստանն իրենց հպատակությունն էին հայտնել արաբներին: 652թ. հայոց իշխան Թեոդորոս Ռշտունու և Ասորիքի կուսակալ Մուավիայի միջև կնքված հայ-արաբական պայմանագրով Հայաստանը 3 տարով ազատվում էր հարկեր վճարելուց՝ պահպանելով իր ներքին ինքնավարությունը, որպես կիսանկախ պետություն, պահպանվում էին նաև նախարարների հողատիրական իրավունքները:

Համենայն դեպս, այս պայմանագիրը Հայաստանի վերջնական նվաճման փաստն արձանագորդող պայմանագիրը չէր: Վերոհիշյալ պայմանագրի կնքումից հետո էլ Մուավիան շարունակեց իր նվաճումները Հայաստանում: 654թ. արաբները գրավեցին Հայաստանի գյուղերն ու քաղաքները՝ բնակչությանը տալով հաշտության պայմանագրեր: 653թ. Հայոց իշխան դարձավ Համազասպ Մամիկոնյանը, ում օրոք Հայաստանը խզեց իր կապերը Արաբական խալիֆայության հետ: 661թ. իշխանության գլուխ անցան Օմայանները, և Մուավիան հրովարտակ ուղարկեց հայերին հարկ վճարելու համար: 660-ական թվականներին Արաբական խալիֆայությունը փոխադարձ պատերազմների մեջ էր Բյուզանդական կայսրության հետ, և այս շրջանում Հայաստանը վայելում էր լայն ինքնավարություն և խաղաղ կյանք: 680-ական թվականներին Հայաստանը խզեց իր կապերը Արաբական խալիֆայության հետ և դարձավ անկախ¹⁰: Ղևոնդը գրում է, որ Մուավիայի որդի Եգիդը Հայոց աշխարհից վերացրեց այն հարկը, որը Հայաստանը վճարում էր Մուավիայի օրոք¹¹: 689թ.

¹⁰ Տեր-Ղևոնդյան, Ա., Հայաստանը VI-VIII դարերում, Երևան, 1996, էջ 100: Ter-Ghevondyan A., Hajastany 6-8-rd darderum, E. 1996, ej 100.

¹¹ Ղևոնդ, Պատմություն, Երևան, 1982, էջ 14: Ghevond, Patmutjun, E., 1982, ej 14.

Օմայյան Աբդ ալ-Մալիք խալիֆան, Բյուզանդիային վերջնական պարտության մատնելուց հետո և լուծելով իր երկրի ներքին խնդիրները, իր եղբորը՝ Մուհամմադ իբն Մրվանին, նշանակեց Հայաստանի և Ատրպատականի կառավարիչ, ով 701թ. վերջնականապես գրավեց Հայաստանը: Հավանաբար, այս շրջանին էլ վերաբերում է Ս. Անեցու կողմից հիշատակված և Մուհամմադ մարգարեին վերագրված պայմանագիրը: Պարզ է դառնում վերոհիշյալ շարադրանքից, որ այդ պայմանագիրը կնքվել է արաբական արշավանքների ու նվաճումների շրջանում:

Պատմագիրը պայմանագրի պայմանները շարադրելիս չի նշում որևէ թվական, և կամ երբ ու ինչ հանգամանքներում է այն տրվել Հայոց աշխարհին, միայն ընդհանուր ձևով կարող ենք դատել, որ արաբական նվաճումների ընթացքում հայերը կարիք ունեին արաբների պաշտպանության ու հովանավորության, որի փոխարեն նրանք պետք է ստանձնեին հարկային պարտավորություններ:

Հավանաբար, Ս. Անեցին փորձել է վաղեմություն հաղորդել վերոհիշյալ պայմանագրին՝ վերագրելով այն ավելի վաղ շրջանի, մասնավորապես արաբական նվաճումների նախօրյակին: Ընդ որում, գալով այս պայմանագրի կնքման կամ ստեղծման պատմությանը, նշենք, որ բոլոր վերոհիշյալ հեղինակների մոտ նկատվում է միտում արտոնագրի կնքումը վերագրելու Մուհամմադ մարգարեին:

ԱՄՓՈՓՈՒՄ

Հոդվածում ուսումնասիրության նյութ են դարձել Մուհամմադ մարգարեին վերագրված և հայկական համայնքներին տրված պայմանագրերը, որոնք հայտնի են Ալի Մանշուր (հրովարտակ) անունով: Ներկայացվել է Մեծ Մանշուրը, որը արաբական իշխանությունների կողմից տրվել է հայերին:

Բանալի բաներ - հրովարտակ, խալիֆա, դաշինք, հարկեր, ապստամբություն, պայմանագիր, նամակ-խնդրագիր, հայկական համայնքներ, արաբական իշխանություններ, կրոնական օրենքներ:

ДОГОВОР, ПРИПИСЫВАЕМЫЙ ПРОРОКУ МАГОМЕТУ И ДАННЫЙ АРМЯНСКИМ ОБЩИНАМ

ГАЯНЭ МКРТУМЯН

Предметом данного исследования стали приписываемые пророку Магомету и данные армянским общинам договоры, которые известны под названием Али Маншур (манифест). Представлен Большой Маншур, который в VIII веке был передан армянам арабскими властями.

Ключевые слова – манифест, халифа, альянс, налоги, бунт, соглашение, письмо-ходатайство, армянские общины, арабские власти, религиозные права.

AN ARAB ARMENIAN AGREEMENT ASCRIBED TO PROPHET MAHOMET

GAYANE MKRTUMYAN

This article considers the agreement between the Arab authorities and the Armenian elites known as Ali Manshur (manifesto) and ascribed to prophet Mahomet. Mkrtumyan in this article introduces the entire Ali Manshur document, which was given to the Armenian communities by the Arab authorities in the VIII century.

Key words – manifesto, khalifa, alliance, taxes, riot, agreement, letter-petition, Armenian community, Arabian authorities, religious rights.

Գրականություն

1. Կյուլեսերյան Բ., Իսլամը հայ մատենագրության մեջ, Վիեննա, 1930:
2. Ղևոնդ, Պատմություն, Երևան, 1982:
3. Մանանդյան Հ., Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության, հ. 2, Երևան, 1960:
4. Նալբանդյան Հ., Արաբների հարկային քաղաքականությունը Հայաստանում, ԳԱ, «Տեղեկագիր», N 12, Երևան, 1956:
5. Սամվելյան Խ., Հին հայ իրավունքի պատմություն, հ. 1, Երևան, 1939:
6. Սամուելի քահանայի Անեցույ Հաաքմունք ի գրոց պատմագրաց, Վաղարշապատ, 1893:
7. Տեր-Ղևոնդյան Ա., Հայաստանը VI-VIII դարերում, Երևան, 1996:
8. Տեր-Ղևոնդյան Ա., Հոգվածների ժողովածու, Երևան, 2003:
9. Փափազյան Հ., Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրերը. 1. Հրովարտականք, պրակ Ա (ԺԵ-ԺԶ դդ.), վավերագիր 21, Երևան, 1956: